

УДК 801.81:398

Абдыкеримова А.Э.

К.Тыныстанов атындагы БМУ

**ДАГЫ БИР ЖОЛУ ҮСӨНБЕК АСАНАЛИЕВДИН КАЛЕМГЕРЛИК
ЧЕБЕРЧИЛИГИ ТУУРАЛУУ**

Макалада илимпоз-акын Ү.Асаналиевдин «Аалымдарга азил арноо» жана «Карга Аке» китептеринин мазмундук, көркөмдүк мүнөзү кыскача талдоого алынган.

Кыргыз көркөм сөз өнөрү жаатында эмгектенип келе жаткан калемгерлерге баам салып карап көрсөк, алардын арасында түрдүү кесип ээлери бар экенин байкайбыз. Акын-жазуучуларыбыздын бардыгы эле кесипкөй адабиятчы, филолог же журналист, башкача айтканда, көркөм сөз өнөрү менен тиешеси бар кесиптердин ээси эмес. Арасында зоотехниги да, ветврачы да, инженери да, дарыгери да, мугалими да ж.б. кездешет. Ал эми илимдин татаал сырлары менен алпурушкан окумуштуулардын арасында да ара-чолодо көркөм адабий чыгармачылык менен алектенгендер бар. Мисалы, бизге белгилүү болгондордон туңгуч Кызыл профессор, кыргыз лингвистикасынын түптөөчүсү Касым Тыныстанов өзүнүн көркөм чыгармалары менен кыргыз поэзиясынын, прозасынын, драматургиясы менен көркөм котормосунун түптөлүшүнө негиз салгандардан; ветеринария илимдеринин доктору, академик Абдулхай Алдашев согуш тематикасындагы реалисттик романдарды жаратып, кыргыз романистикасын байытууга салым кошту; филология илимдеринин доктору, академик Абдылдажан Акматалиев лирикалык поэзиянын өкүлү катары белгилүү болуп, бир нече ыр жыйнактарын окурмандарга тартуулады; филология илимдеринин доктору, профессор Бейшенбай Усубалиев же педагогика илимдеринин доктору Абдыкерим Муратовдор азыркы улуттук прозабызда чебер аңгемечилер катары таанылган ж.б.

Илимдин татаал дүйнөсү менен көркөм адабияттын табышмактуу дүйнөсүндө өзүн бирдей эркин сезген инсандардын катарына Ү.Асаналиев да кирет. Ал - илимпоздук тагдыр менен катар, акындык түйшүктүү тагдыр күткөн инсан. Кыргыз тилинин тарыхы, лексикологиясы, алыскы жана жакынкы тектеш тилдер менен жалпылык-айырмачылыктарын изилдөө анын илимий ишмердигинин негизги мазмуну менен багытын түзсө, пенде баласынын ары татаал, ары сырдуу ички-тышкы дүйнөсүндөгү не бир түрлүү көрүнүштөрдү көркөм иликтөөдөн өткөрүү адабий чыгармачылыгынын өзөгүн түзөт.

Көркөм сөз өнөрүнүн өкүлү катары Ү.Асаналиевдин калеминен жаралган чыгармалар «Сөз-сөөлөт» (Бишкек, 1999), «Кеп-кербен», (Бишкек, 2002), «Ой-оомат» (Бишкек, 2002), «Арзуу» (Бишкек, 2002), «Сап-санат» (Бишкек, 2008), «Жакшы сөз – жан азыгы» (Бишкек, 2008), «Аалымдарга азил арноо» (Каракол, 2010), «Ажыдаарлар алааматы» (Каракол, 2011), "Карга Аке" (Бишкек, 2011), «Сөз – сөнбөс жарык» (Каракол, 2012), "Куса" (Каракол, 2014), "Накыл сөз - жүрөккө жакын сөз" (Каракол, 2014) жыйнактарында жарыяланган. Жогорудагы топтомдор басмадан жарык көрүп, аздыр-көптүр өз окурмандарын тапкандыгы алардагы чыгармаларды адабий факт катары кароого жана талдоого алууга негиз бере алат. Бирок аталган жыйнактар, аларга топтолгон адабий туундулар тууралуу

фрагментардуу мүнөздөгү пикирлер айтылганы менен, бир кыйла кеңири талдоого алына электиги белгилүү.

Биз буга чейин Ү.Асаналиевдин поэзиясынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү тууралуу азын-оолак пикирибизди айткан элек [1]. Автордун көркөм-адабий чыгармачылыгы тууралуу кеп кылганда, дагы эки китеби тууралуу айта кетүү абзел деп ойлойбуз. Алар – «Алымдарга азил арноо», «Карга Аке».

«Аалымдарга азил арноодогу» чыгармалары менен автор атактуу Мидиндин «Адабияттык парадынын», Байдылданын достук азилдеринин салтын уланткан дегенге толук негиз бар. Анткени мында акындын К.Тыныстанов атындагы БМУда эмгектенип жаткан жана эмгектенип кетишкен кесиптештерине арнап жараткан чыгармалары топтоштурулган. Ар бир арноосунда ошол конкреттүү инсандын кулк-мүнөзү, жасаган иштери, жүргөн-турганы көркөм сыпатталып берилген. Арийне, азил арноо болуп жаткан соң, кесиптештеринин илимий-педагогикалык тажрыйбаларынан, кулк-мүнөзүнөн байкаган мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн таап, анан аларды жумшак юмор, жанга жагымдуу элестүү элпек тил менен бере алган. Азил арноолордо кесиптештерине сын тагуу, алардын айрым мүчүлүштөрүн ашкерелөө, кандайдыр бир жекече ич күүдүлүк же көрө албастык жок, алардын максаты арноо ээлеринин ийгиликтерине, жакшы жактарына суктанып, аларды даңазалоо жана бул максатты автор акындык дараметтин күчү аркылуу ишке ашырып, кесиптештерин калыстык менен баалаганга жетишкен. Мисалы, белгилүү жазуучу, аңгеме жанрынын чебери аталган Аман Саспаевге арналган чыгармасы:

*Карасаң Аман Саспаны
Камгактай жеңил басканы.
Сары алтын далай эмгекти
Салмактуу жазып таштады./
Кытай, казак, уйгурдун
Түштөрүн жоруп катырган.
Мынча көп тилди башына
Билбейсиң кантип батырган./
Бөлөгүн бөлүп салсак да.
"Сөздүгү" чакан араба.
Бааланбай бирок жүргөнү
Башыңды салат санаага [2: 96].*

Бул чакан арноосунда автор жазуучу А.Саспаевдин кыймыл-аракетинен да, жасаган эмгегинен, анын ичинде "Кытайча-кыргызча сөздүгүнөн" да, көп тил билген полиглоттук сапатынан да маалымат бере алган. Ошол эле учурда өкүнөрлүк жагдай - А.Саспаевге "Эл жазуучусу" деген ардактуу наамдын берилбей келатканы да кыйытылып туюндурулган. Үч сабак ырга ушундай маалыматтарды сыйдырып берүүсү акындын чеберчилигин айкындайт. Же болбосо, белгилүү фолклорист-манастаануучу, филология илимдеринин кандидаты Сапарбек Бегалиевге азил арноосу:

*Оң ийинин көтөрүп,
Сол ийинин шалкы таштаган.
Калыстыктан башкага
Карыш-кадам баспаган./*

*Үйөр жүрүп келатса
Үркүп шашып качпаган.
Жолдоштукка бек туруп,
Жолго таптап сатпаган./
"Билбейм" деген бир сөзү
Бир чоң жерде сактаган.
Зыяны жок эч кимге
Сапакем зили жакшы адам [2: 33].*

Бул азил арноосунда да ага объект болгон инсандын сырткы турпаты, кулк-мүнөзү, адамдык сапаты жумшак юмордун жардамы аркылуу элестүү ачылып берилген. Анткени таанып-билгендер С.Бегалиев чынында эле бир жак ийинин көтөрүп басуу манерасы, ашылып-шашылбаган жүрүм-туруму бар калыс жүргөн адам экенин жокко чыгарышпайт. Ал эми:

*Кызыл тилин кайраган
Кызый-кызый сайраган.
Узун сабак сөздөрүн
Уккуң келет кайрадан./
Оозун ачса таң калтып
Ойго салат дүрбөлөң.
Мындай сөзмөр чеченди*

Табуу кыйын дүйнөдөн [2: 50] деген азил арноосу аркылуу дагы бир кесиптеши, филология илимдеринин доктору, профессор Акеш Имановдун өзгөчө сөзмөрлүк, чечендик талантынан кабар бере алган.

Жыйнагындагы азил арноолорунда, автор өзү белгилегендей: "ачуу-таттуу, катуу-жумшак, орой-сылык, куудул-куйкум, чымчымай-чычалатмай д.у.с. күтүлбөгөн жагдайлар камыр-жумур болуп, жуурулушуп" [2: 3], сөз болуп жаткан инсандын адамдык сапаттарынан, жүрүш-турушундагы же келбет-турпатындагы көзгө урунарлык көрүнүштөрдөн, жасаган иштеринен маалымат берилип, элестүү образдын түзүлүшүнө өбөлгө болгон. Бул жыйнагындагы чыгармалары менен Ү.Асаналиев сатирик-юмористтик шыкка да ээ экенин көрсөтө алган.

Ал эми прозалык жана поэтикалык формалардын жуурулушуусу менен жазылган «Карга Аке» аттуу эмгегин таза түрдөгү көркөм чыгарма катары кароо туура эмес. Анда тарыхый документалдуу маалыматтар да, эл оозунда айтылып жүргөн аңыз-санжыралык маалыматтар да орун алган. Алар сөз өнөрүнүн табиятына ылайыкталып көркөмдөштүрүлүп, зарыл жерде көркөм ой жүгүртүүнүн туундулары аркылуу тереңдетилип берилген.

Белгилүү болгондой, Ысык-Көлдөн чыккан жети Акенин: Карга Аке, Мойт Аке, Сарт Аке, Карач Аке, Тилекмат Аке, Садыр Аке, Кыдыр Акелердин өмүр таржымалдары, кылган иштери, айткан сөздөрү муундан муунга өтүп, бүгүнкү күндө накыл сөз катары айтылып келүүдө. Алардын акыркысы арабыздан кеткенине дээрлик жүз жылдай убакыт өтсө да, айтып кеткен асыл сөздөрү, агедил эмгектери, кыйын-кысталыш учурларда жол тапкан көсөмдүгү, чукугандай сөз тапкан чечендиги эл оозунда көөнөрбөй жашап келе жатат. Мына ушул Акелердин улуусу Карга Акенин өмүр жолу, эли үчүн жасаган иштери аталган эмгектин негизги өзөгүн түзгөн.

Бугунун Желдең уруусунан чыккан Карга Аке 110 жыл өмүр сүрүп, өмүр бою

бий болгон. Бий болгондо да кара кылды как жарган калыс бий болуп, акактай акылы менен айырмаланган. Карга Аке байлыгына же бийлигине, сөөлөтүнө, мансабына таянбай, букарага да, байга да адилет болуп, калкына камкордук көргөнү үчүн калк кадырманы болгон. Калыстыгы казак, кыргызга аңызга айланган. "Калыстыкты Каргадан тап" деген сөз бекеринен айтылбаган чыгар. Карга Акенин калыстык тууралуу айткан төмөнкү сөзү бүгүнкү күн үчүн да актуалдуу экенинде шек жок: "Калыстыгы жок акимдин калкка кереги жок".

Акенин кара кылды как жарга калыстыгы, алдыны көрө билген кыраакылыгы, терең акылмандыгы, бир жагынан, тышкы душмандар жана башка элдер менен дипломатиялык сүйлөшүүлөрдө, экинчи жагынан, ички араздашууларды жөнгө салууда айкын көрүнгөн. Тактап айтканда, кыргыз-казак арасындагы, эл ичиндеги, уруу ичиндеги, а түгүл, үй-бүлө ичиндеги ар кандай талаш-тартыштуу кырдаалдарды, тагдыр чечер учурларды адилеттик, калыстык менен чечип бергени, андай чечими менен андан ары уланып кете турган конфликттерди токтоткону бир катар окуялардын негизинде элестүү, жеткиликтүү, көрсөтмөлүү түрдө чагылдырылып берилген.

Кийинки алты аке Аке аталганга чейин эле Карга Аке болуп келген бул улуу инсандын өмүрүнүн урунттуу жылдары калмак-жунгар баскынчыларынын жергебизди басып алып, мүшкүл түшүрүп турган жылдарына туура келген. Ошондуктан Карга Аке өзүнүн жана элдин көргөн тозокторунун негизинде "*Жонгорлуу жоодон сактасын, жоболоңдуу доодон сактасын*", "*Калмактын камчысы кайылбасын, калкым көлдөн айрылбасын*", "*Ойроттон шок чыгат, оюндан от чыгат*" деген сөздөрүн айткан [3: 10]. Калмак-жунгарлардын кордугун кыргыз эле эмес, коңшу казак эли, Сырдарыя боюн мекендеген каракалпактар да тартканы эмгекте Жиен жыраунун "Бозгон эл" дастанынан алынган үзүндү аркылуу далилденген.

Калмак-жунгарларды Кытай тыптыйпыл кырып, күлүн көккө сапырганда Карга Аке кытайлар менен сак мамиледе болуу зарылдыгын түшүнүп, төмөнкүдөй деген экен: "*Кытайды карап кың дебе, кытайдан кыргыз тың дебе*".

Аке жогорудагы сыяктуу өз учурунун саясий-социалдык мүнөзүн чагылдырган накыл сөздөрдү гана айткан эмес. Түбөлүктүү маселелер жайындагы философиялык, адамдардын жүрүм-туруму, адеп-ахлагы, өз ара мамилеси жайындагы нравалык-этикалык, дидактикалык маани-мазмундагы накыл сөздөрү эл арасында айтылып жүрөт. Маанисинин тереңдиги, бардык доор-мезгил үчүн актуалдуулугу менен ал сөздөр бүгүнкү күндө да кунун түшүрбөй, айрымдары макал, лакапка айланып кеткен. Мисалы:

Кудайдын бергени угулбайт, жалгаганы туюлбайт.

Эр эрегиши мал менен бүтөт, эл эрегиши кан менен бүтөт.

Аздын шору арбын.

Тең туугандан кем тууган жаман.

Араздыктын айласы акыл менен табылат.

Жамандык жанга батканда жан аялбайт.

Жер жабырын казган билет, эл жабырын азган билет.

Жол катуусун баскан билет, жан таттуусун качкан билет.

Жылдыздын сырын асман билет, жылкынын сырын баккан билет.

Ынтымак - ырыстын иши, ырк кеткен - уруштун иши.

Алачыктын уугу жер таянат, адамдын улугу эл таянат.

Жоголуп табылган мал олжо, ооруп айыккан жан олжо.

Көлдө көлөкө жок, көпкөндө береке жок.

Күнөө кылгандын күйүтү ичинде болот.

Көтөрүмдүн көпкөнүн тоюнганда көр.

Жетесизди жетелеген убара.

Жалгызды тул дейт, жаманды кул дейт.

Сараңга бересе болбо, санаасы бузукка келеке болбо.

Тең тууганга текебер мамиле кылба ж.б. [3: 47] сыяктуу акыл-насаат сөздөр Карга Акенин келечек муундарга калтырган мурасы болуп саналат.

Маңыз-мазмуну терең накыл сөздөрү менен катар Карга Акенин баталары өз мезгилинде да, бүгүнкү күндө да зор мааниге ээ экени эмгекте баяндалган. Мисалы, Карга Аке катуу ооруп жатканда анын ал-ахыбалын көргөнү барган Сарт Акеге жана ал аркылуу бүтүндөй эл башында тургандарга берген батасы төмөнкүдөй экен: *"Силерди суу атасы Сулайман колдосун, Аалам атасы Көкө-Теңир колдосун, ашуусу бийик тоо атасы Дабан колдосун, мал атасы Кайберен колдосун; күтүңсүз бүлүк салган көчкүдөн сактасын, жалындап күйгөн өрттөн сактасын, капыстан келген жоодон сактасын. агымы катуу селден сактасын, күбүр сөздөн, каардуу кандын касабасынан сактасын, кор азаптан, жол азабынан сактасын; айтканыңар элге эм болсун, зоболоңор кандар менен тең болсун; эл арасы бейкут болсун; оозуңарга алганыңар чындык болсун, дитиңер келген оюңар ишке ашсын; элди бузганды жер көчкү бассын; жайытыңар жайлуу болсун, өрүңүңөрдү мал бассын; бала-чакаңар жөндүң болсун, кыз-кыркыныңар эптүң, көрктүң болсун; үйүңөрдөн ырыскы-даам өксүбөсүң, кап-куржунуңар бөксөбөсүң; үйүңөр жырттык болбосун, үзүк-туурдугуңардын өңү өчпөсүң, очогуңардын оту өчпөсүң; дасмалыңардан аш кетпесин; элиңерге даанышманыңар баш болсун..."* [3: 58]. Же болбосо, Карга Акенин баталарынан дагы бир мисал:

Жолдо жооң болбосун, башта дооң болбосун.

Уулуң угумдуу, айтканың жугумдуу болсун.

Түндүңүң түшпөсүң, тууганың түтпөсүң, ырыскың бүтпөсүң.

Керегең бек болсун, кебиң эп болсун.

Уулга кубат берсин, келинге уят берсин.

Барк-баалуу баш берсин, бак-дөөлөттүң жаш берсин.

Ирегең майлуу болсун, ишиң жайлуу болсун.

Өлүп көбөйгөн мал берсин, ооруп айыккан жан берсин.

Малыңа мал кошулсун, жаныңа жан кошулсун.

Тузуңду ак санаган татсын, кара санаган пейилинен тапсын ж.б. [3: 62-63].

Айткан накыл, нуска сөздөрүнөн, берген баталарынан байкалып тургандай, Карга Акенин калыс бий, акылман эле эмес, даанышман ойчул, сөзгө чечен да болгону эмгекте таасын ачылып берилген.

"Карга Акеде" жети акенин улуусу Карга Аке тууралуу гана маалыматтар эмес, башка Акелер, кыргыздын легендага айланган акын-ойчулдары жөнүндө баяндаган поэтикалык чыгармалар да орун алган. "Даанышмандар" аттуу ырында эл арасында жашап өткөн акылман инсандарга таазим кылары тууралуу ойлор берилсе, "Калыгул", "Арстанбек", "Карга Аке", "Мойт Аке", "Сарт аке", "Тилекмат аке",

"Садыр аке", "Карач Аке", "Кыдыр аке" ырларында тиешелүү инсандардын өмүр жолу, эл үчүн кылган иштери, акылман-көсөмдүгү ырга салынган. Ошондой эле китепте автордун туулган айылы Дарканда жашап өткөн Жоомарт молдо аттуу акын адамдын "Казал-таберик" дастаны да орун алган.

Жалпылап алсак, Ү.Асаналиевдин "Карга Аке" аттуу китеби элдин рух дүйнөсүн сактоого, өткөндүн көрөңгөлүү салтын, өрнөктүү инсандарын унутпай, көөнөргүс тажрыйбаларды келечек урпактарга өткөрүп берүүдө белгилүү салым кошо турган эмгек деп мүнөздөсөк болот.

Адабияттар:

1. Асаналиев Үсөнбек Асаналиевич 80 жашта. // Үсөнбек Асаналиевдин 80 жылдыгына арналган "Кыргыз филологиясынын келечеги жана көйгөйлөрү" аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдары. Кыргыз тили жана адабияты, № 24, 2013.
2. Асаналиев Ү. Аалымдарга азил арноо. - Каракол, 2010.
3. Асаналиев Ү. Карга Аке. - Бишкек, 2011